

Maksym Stepanov

**“THE HERETICS” AND “THE ROMANS” IN THE CONCEPTION
OF ORTHODOX POLEMICISTS OF THE POLISH–LITHUANIAN
COMMONWEALTH IN THE LATE 16th AND EARLY 17th CENTURIES**

Bohdan Khmelnytskyi Cherkassy National University, Ukraine

Максим Степанов

**“ЄРЕТИКИ” І “РИМЛЯНИ” В УЯВЛЕННІ ПРАВОСЛАВНИХ ПОЛЕМІСТІВ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ**

Abstract: In Ukrainian Orthodox polemical works of the late 16th – early 17th centuries the attitude to other nations was determined largely by confessional factors. There had been very negative attitude to “the heretics”. This did not preclude the possibility of peaceful coexistence and a dialogue with them in secular matters. In most cases, being a heretic was not applied to Catholics, and was treated as a separate religious community that derived from the Orthodox Church. Attitude to Catholics ranged from strongly negative at the church conservatives to a tolerant at secular authors.

Keywords: polemical writings, confession, false, heretical, Catholics and Orthodox

Політичні зміни, які прийшли після створення Люблінської унії, привели до утвердження Київської православної митрополії як одного небагатьох інститутів, що об'єднували руські (українські та білоруські) землі Речі Посполитої та згуртовували їх у боротьбі за інтереси руського – українського та білоруського – народів. У цих умовах кристалізувалося специфічне значення терміну «народ», тісно пов'язане з конфесійністю. Етно-конфесійне уявлення про руський (українців та білорусів) народ набуло особливої поширеності в перші десятиліття після Берестейської унії.

Ставлення до інших народів, відповідно до конфесійного розуміння «православної Руси-України», визначалося здебільшого віровизнанням цих народів. Так, православний полеміст Герасим Смотрицький весь світ поділяв на «невірні» народи (себто народи, які не сповідують Ісуса Христа, в реаліях Речі Посполитої – татари, турки і євреї), «протівірні» (такі, які сповідують Ісуса Христа невірно) і «правовірні» (ті, хто сповідують Ісуса Христа правильно і є в духовному сенсі спорідненими): «*И, яко всіх подліїшемъ а крайнемъ належит, наперед котъмъ свой положъ,* – писав Смотрицький на початку свого трактату. – *И кого Бог є преднихъ по-*

чтнл правым а досконалым вырозвменем (не о невѣрных ани противовѣрных, толко о правовѣрных чтоє ся розвмѣти маєт), крайнемъ за зле мѣти не маєт, толко нехай ся, так повинен, не ленѣет» [13, 222].

У цій статті буде розглянуто ставлення православних полемістів, які вели дискусії з прихильниками Берестейської унії, до так званих «противірних» – «еретиків» і «римлян» (себто, католиків).

До еретиків православні, як, утім, і греко-католики, залічували як дохалкидонські конфесії (головним чином, вірменське віровизнання), так і протестантів (лютеран, кальвіністів, англікан, соцініян-антитринітаріїв тощо). За винятком вірмен, еретики, в уяві православних, не формували окремих народів, а виступали відносно інших народів (русинів – українців та булорусів, поляків) такою собі зовнішньою силою, з якою можна було вступати в різноманітні стосунки.

І православні, й католики здебільшого не включали одне одного в поняття «еретик». Це відбиває незавершеність на той час процесу догматичного розходження православних та католиків і відповідає відомій святоотцівській традиції розподілу неортодоксальних християн на еретиків (які не визнають правильних догматів віри) і розкольників (які визнають догмати, але порушують канони). Таким чином, для католиків «противірні» склалися з еретиків і православних-схизматиків, а для православних – з еретиків і католиків-латинників, а пізніше – й уніятів. Навіть досить радикально налаштований православний полеміст Василь Острозький не включав

«латинників» в число еретиків [1, 660]. І тільки крайній консерватор Іван Вишенський називав усіх неправославних християн еретиками.

Щодо вірмен існували певні складнощі. Хоча зазвичай вони й опиняються поруч з іншими еретиками, нерідко їх виокремлюють в спеціальну групу, як це робить Василь Острозький [1, 660]. Безумовно вважаються еретиками лютерани, кальвіністи, а також антитринітарії («новохрещенці», що вимагали перехрещення дорослих, охрещених у ранньому дитинстві), яких уніят Іпатій Потій охарактеризував як «тые, которыхъ євангелникове самн ж за еретники мают» [11, 161].

Нерідко «противірних» виводили за межі поняття «християнин». Так чинив, приміром, Василь Острозький [1, 858]. А в анонімному православному творі кінця XVI – початку XVII ст. *Списаніє против люторов* зауважено: «Яко ся запрїли жидовка Хрїста пред Пилатом, не маючи цара точию цесара, так и необрезанїи жидове люторы Хрїста заприраютса, Бога єго не исповѣдѣютъ быти»; «...а люторы не дѣают, и Бога быти єго не исповѣдѣют, и не згожаютса ни з латинники, ани з греки. Не може никакши нх шацокати: одно жиды, и татарове, и арїяне, которын хъланн также сына Божїа» [14, 109]. Але в іншому, розширеному розумінні «християнства», прийнятому серед нецерковних шляхетських кіл, еретики опинялися в числі християн. У політичній практиці православних союз з протестантами проти католиків та уніятів посідав дуже значне місце.

Цього факту не могли не використати в своїй полеміці греко-католики, які звинувачували пра-

вославних не лише у політичному, але й у церковному союзі з протестантами. Та, всупереч цій думці, за словами православних публіцистів, у релігійному плані еретики стоять не набагато вище від «невірних». Протівір'я еретиків було майже таким самим згубним, як і невір'я нехристиян. Василь Острозький писав, що «мы, христїане... всяко должны есмо жидовскаго заблужденїа и еретическаго злоумїа удалитица» [1, 858]. «Пометаймы повѣсть о нїкоем старцѣ неискѣнным ѿ вѣрї, – викладає Василь одну притчу, – который хоч много трудился и нероспѣтне жил, толко от неразумїа, гдѣ си колвек слычало емѡ, в церквах инокїрных, люб арменской, люб латинской, или жидовской, или в которой колвек еретической бывал, и пїнїа нх до конца слычывал, а тым от единыа святых соборныа апостольскїа церквен чужим си был стал и мало всего труда своего не погубил» [1, 660].

Еретикам у справі спасіння не може допомогти ніщо, крім каяття, отже даремно вони сподіваються на свої школи та біблієстику. Як писав у *Палінодії* Захарїя Копистенський, «в академіях лютеранских и кальвинских, которых, слыт, неровно болш, нїж римских езвѣтских, – мастрове, философове, докторове вїх факультат – мѡжи сѣть (признати то мѡсят и отступникове) ѡчонїн, в философїи и в теологїи вїглыи. А еднак то нх вѣры намнїи не вспомагаєт» [7, 903-904].

Церковна влада вживала конкретних заходів, спрямованих на відокремлення від еретиків, недопущення змішаних шлюбів, неприйняття православними еретиків за кумів (було й таке!) тощо.

Для йменування католиків та їхньої Церкви вживалися термі-

ни: «церков католицька», «костел католицький», «церков римська», «католики», «римської віри люди», «латинники», «латини», «латинська віра», «римський Західний костел», «римляни»; на відміну від католицької, римо-католицьку Церкву називали «латино-римською»; православні вживали термін «папіжники» [11, 146], [5, 206], [19, 478], [20, 581], [1, 673], [17, 1044, 1144], [10, 993], [12, 326], [4, 324, 362, 367].

Наявність могутньої католицької Церкви, яка протистояла православ'ю та мала під своїм омофором багато народів, вимагала богословського й історичного пояснення. Адже християнська свідомість допускає існування лише однієї Святої Соборної Апостольської Церкви, решта ж, за словами Івана Вишенського, «отпали в прелесть, заблудили и в ад адовыми враты затворени сѣт» [4, 307].

Як відомо, католики пояснювали існування двох Церков, що претендували на апостольський спадок, тим, що внаслідок Великої схизми 1055 року Східна церква «відокремилася» від «Вселенської» (католицької) церкви, втративши цим самим Божу благодать. Православні ж звинувачували в розколі Римського папу, одного з п'ятьох патріархів, який «возгордився» й «возомнив» себе главою християнського світу, що в свою чергу призвело до втрати Заходом Божої благодати. Іван Вишенський зазначав, що раніше Західна Церква породжувала справжніх святих, але після її відпадиння від Вселенської Церкви на святопліддя вона вже не здатна. Тому «латиняни» й змушені збирати по світу мощі православних святих,

як вони це зробили з мощами Миколая Чудотворця [2, 195]. Латинська Церква, мовляв, безблагодатна, а тому непотрібна. За словами Івана Вишенського, він не має особистої ворожнечі до католиків, а лише демонструє їхню духовну ницість з метою захистити «рвської кїры церковь» [2, 200, 205].

Католикам, за давньою традицією, приписувалися найбільш потворні гріхи. «По многых же папах, – писав Василь Острозький, викладаючи пулярну антикатолицьку легенду, – бысть папа великаго престола Римскаго Петр Гвгнникый. Сзй беззаконник отверг кїрв христіанскїю, и всю Италію возмѣти, и многыя ереси злыя на сїя в сїих римскихъ странахъ. И потомъ побелї комѣждо седм жен держати, а наложницъ елико хощет. И органом и мѣсикїамъ в церккѣ быти повелї, и брады и лона постризати, и попѣ и дїаконѣ и всякомѣ человекѣ мѣжскѣ полѣ и женскѣ, и гипсы и волкы ястн. И на многа неподобная беззаконный сзй ѹстави, с единомыслиники своими римляны. И снх ради отвержени и прокляти» [1, 795]. В тому ж гріховному ряді опиняється й новий елемент – схоластична вченість: «А нынї латыны от дїтска до старости той хитрости и ѹченїя лжнкого ѹчатїа, тїмже и Бог и от того недѣла не освободит, зане же от рода в род потомкомъ тоѣ залецают...» (Іван Вишенський) [3, 132].

Православні публіцисти всяким способом застерігали єдиновірців від близьких контактів з «мрачно-темними римляни», від навчання в їхніх школах, від поїздок за кордон до європейських католицьких країн, що могло б призвести до переходу в католицизм внаслідок сприйняття брехні або внаслідок насилля (див.

наприклад, похвалу Клірика князю Острозькому за його домосідство, значною мірою завдяки якому князь «цвѣтъ ѿ кглїаневъ кїры прародительной своен чѣжними постротинами не помазал» [6, 408]). Нерідкі в публіцистичних пам'ятках попередження про небезпеку міжконфесійних шлюбів, які часто-густо ставали причиною переходу православного чоловіка чи дружини в католицизм. «Читаячи кронїки польскїї, знайдеш о томъ достатечне, якъ полциі рвскїї панствѣ поосїдали, поприятельнїшиа з ними і цорки свої за рвсїновъ давши, через ннхъ свої обычаї оздобнїї і навкѣ ѹкоренили...» [9, 27], – писав автор православної *Перестороги*.

Про поширеність таких поглядів свідчать замітки на полях одного з примірників Острозької Біблії, зроблені в 20-ті роки XVII століття. Коментуючи заповіт Ісуса Навина («Не спілкуйтеся з цими народами, які залишилися поміж вас, не згадуйте імені богів їхніх, не клянїться ними й не служіть їм і не поклоняйтесь їм, але прикріпїться до Господа Бога вашого, як ви робили до цього дня» (Ісус Навин 23, 7-8)), автор заміток писав: «Такъ бы сїа было годило рвсїи з ляхами быти, не припѣцати до себе в приятельство, анї в службу собї нхъ брати, анї дївокъ своихъ замѣж имъ давати, анї тежъ собї в ннхъ за жоны брати, то бы сїдїли собї в покою в отчїннї своей, а нынї в ннхъ сѣтъ, такъ власне, якъ тѣтъ Іисусъ жидовомъ мовилъ» [16, 81]. Аналогічним способом прокоментовано й інший фрагмент Біблії (2 Єзд 9, 7-36): «Ннї то годитсїа речн рвсїи: що сїа поженнїи з ляховнцїамн, за то Богъ караетъ нхъ» [16, 81]. Автор заміток навіть заохочував розлучення змішаних подружжя [16, 81].

Православні русини (українці та білоруси) систематично стикалися з католиками в самій Речі Посполитій, тому, подібно до того, як у їхній свідомості міцно затвердився зв'язок «руського народу» з православ'ям, затвердилося й уявлення про синонімічність понять «католик» і «поляк» («лях»), «католицька віра» й «лядська віра». Незважаючи на популярність польської літературної мови в Русі-Україні та Білорусі, вона, як і латина, стала сприйматися як складова приналежності до католицької конфесії. Такий зв'язок польського й католицького елементу зайвий раз підтверджував уявлення про «народ» як про певну спільноту, тісно пов'язану з «власною» конфесією [15]. Він ліг в основу механізму перенесення ставлення до католиків на ставлення до польського народу, а в надалі – й навпаки, ставлення до поляків на ставлення до католицизму взагалі.

Ще в трактаті *O iedności (Про єдність)* єзуїт Пьотр Скарґа нарікав на те, що православні вважають католиків ледве не єретиками й невірними. В особливій мірі це стосувалося Московії: «А в Москві римської Церкви християнин є таким бридким, що його вважають поганином і вважають за послугу Богові такого страчувати й убивати» [19, 478]. Греко-католицький полеміст Іпатій Потій зазначав, що після відвідання католиком православного храму такий храм вважається «поскверненим», і навпаки, «наши (тобто, православні. – М. С.) посполитє звыкли се брыднити костѣлами и церымоніями рымскими» [10, 993, 997], а також, зазначається в греко-католицькій *Гармонії*, й їхніми євхаристичними святинями [5,

202]. Така оцінка православної релігійності стосується, звісно, перш за все до буденної свідомості. Але й на вищому рівні православні, як, зокрема, Іван Вишенський, говорили про «латинську злоковарну дѣшѣ, ослѣпленну и насыченну поганскими тѣснѣльними и гордыми догматы», про те, що «папіжники» наживають собі достаток «от лжи и хитрости, мятлартѣва и прокѣрцани», і навіть про те, що «латинници» – «антихристово племя и наслідие» [4, 314, 324, 367]. Головним завданням *Казання* Стефана Зизанія було доведення того, що Римський папа (не конкретний папа, а весь інститут папства) нібито є антихристом.

Незважаючи на все це, взаємини православних та католиків у повсякденному житті складалися тривалий час нормально, й «пошкоженість» католицизму не дуже заважала православним з католиками спілкуватися, торгувати, укладати шлюби. Удар по цих стосунках нанесли, на думку православних, католики своєю календарною реформою, своїм ставленням до Русі-України як до «некачній, ѡпорной и кривѣрной» [Напр.: 132, 232]. Православних обурювали насилля з боку католиків (за Іваном Вишенським: «вы правді сопротивници, гонители и мѣчители» [4, 367]), викликані запровадженням нового календаря й, особливо, змушенням до прийняття Берестейської унії. «Що нас, русь, з римлянами сильніше посварило, як не ця брехлива унія, тож... вони наше віровизнання сварять, а ми – їхнє, хоча багато в чому вони й єдині?» – писав Мелетій Смотрицький [18, 405]. Запровадження Берестейської унії, сприйняте як вторгнення народу – носія «недо-

сконалої» віри («ляхів») у релігійне життя свого народу – носія «правдивої» віри, призвело до того, що православні-неуніати перетворили своє негативне ставлення до католицтва, багатократно підсилене, на обурення поляками. «Где ... нині в лядской земли віра, где надежда, где любовь, где правда и справедливость сѣда?..» – запитував Іван Вишенський [4, 333]. І більше того: «Где ко в поганіх таковий плод нечистый, яко ж ныні в лядской земли видится?» [4, 334]

Радикально налаштовані львівські братчики, які тривалий час зазнавали конфесійної дискримінації, розвивали уявлення про те, що загострення протистояння в Речі Посполитій після Берестейської унії є всього лиш логічним продовженням давнього конфлікту польського й руського (українського) народів. Так, на думку автора *Перестороги*, поляки хитрістю оволоділи Руссю, після чого розграбували її [9, 27]. Радикалізм руського (українського) населення Львова відбився і в позиції тамтешнього єпископа Гедеона Балабана, який навіть писав про «ляхів» як про «ненависних ворогів і супостатів наших» [8, 154].

Підбиваючи підсумки, ще раз наголосимо, що стосунки православних русинів (українців та білорусів) з іншими народами визначалися здебільшого конфесійними чинниками. Ставлення православних письменників-русинів кінця XVI – початку XVII ст. до єретиків було радше негативним, незважаючи на союз православних і протестантських політиків та на відомий вплив протестантизму на тогочасне православне богослов'я та обрядність.

На єретиків дивилися як на чужий руському (українцям та білорусам) народів елемент, чому значною мірою сприяла релігійна оцінка цієї групи.

Католиків у більшості випадків до розряду єретиків не відносили, а розглядали як окрему релігійну спільноту, що відпала від православ'я. Ставлення до католиків коливалося від різко негативно-го в церковних консерваторів (Іван Вишенський) до терпимого у світських авторів (Христофор Філалет). Спостерігається не лише зрощення (певною мірою) понять «католик» та «поляк» в православній руській (українській та білоруській) свідомості, але й перенесення ознак кожного з них на інше. Обережно-вороже ставлення до католицтва взагалі впливало на ставлення русинів-українців до поляків; у свою чергу погіршення через низку причин ставлення русинів-українців до західних народів, по-перше, часто було обумовлене конфесійним фактором і, по-друге, ускладнене ставленням русинів-українців до поляків і польської влади.

Bibliography and Notes

1. Василий, острожский священникъ, *О единой истинной православной вере*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санктъ-Петербургъ 1882, Т. VII, стб. 601–938.
2. Вишенский Иван, *Зачапка мудрого латынника з глупым русином*, [в:] *Сочинения*, Москва–Ленинград 1955, с. 170–205.
3. Вишенский Иван, *Краткословны ответ Феодула... Петру Скарге*, [в:] *Сочинения*, Москва–Ленинград 1955, с. 130–160.

4. Вишенський Іван, *Книжка*, [у:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ: Наукова думка 1988, с. 306–368.
5. *Гармония альбо согласие веры, са-краментов и церемоний святое Восточное церкви с костелом Римским*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 159–222.
6. Клирикъ Острожский, *Отпис на лист в Бозе велебного отца Ипатиа*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург: Издание императорской археографической комиссии, 1903, Т. XIX, стб. 377–432.
7. Копыстенский Захария, *Палинодия или Книга обороны кафолической святой Восточной церкви и святых патриархов, и о греках, и о россах христианах*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1878, Т. IV, стб. 313–1200.
8. Наконечний Євген, *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями?* Львів: Піраміда 2004, 352 с.
9. *Пересторога зіло потрібная на потомні часи православним христианом...* [у:] *Українська література XVII ст.* / Упорядник В. Крекотень, Київ: Наукова думка 1987, с. 26–66.
10. Потий Іпатий, *Освецоному княжети Костентину Острожкому*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург: Издание императорской археографической комиссии 1903, Т. XIX, стб. 983–1040.
11. Потий Іпатий, *Унія альбо выклад преднейших артыкулов, ку зьодноченью греков с костелом Римским надлежащих*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 111–168.
12. *Протестація Йова Борецького та інших українських єпископів*, [у:] *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.)*: Тексти і дослідження, Київ: Наукова думка 1988, с. 313–327.
13. Смотрицький Герасим, *Ключ Царства Небесного*, [у:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ: Наукова думка 1988, с. 212–235.
14. *Списание против люторов*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург: Издание императорской археографической комиссии 1903, Т. XIX, стб. 47–182.
15. Флоря Б. Н., *Брестская уния 1596 г. и некоторые вопросы конфессиональных отношений на Украине и в Белоруссии в первой половине XVII века*, “Славяноведение” 1996, № 2, с. 22–32.
16. Фотинский О. А., *Волынский вольнодумец XVII в.*, [в:] *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, Киев 1904, Кн. XVIII, Отдел II, Вып. III и IV, с. 71–102.
17. Христофор Филалет, *Апокрисис альбо Отповедь на книжки о съборе Берестейском*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 1003–1820.
18. [Smotrycki Melecjusz], *Obrona Verificaciey*, [в:] *Архив Юго-Западной России*, Киев 1887, Ч. I, Т. VII, с. 345–442.
19. Skarga Piotr, *O iedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 223–526.
20. Skarga Piotr, *O rządzie i iedności*, [в:] *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1882, Т. VII, стб. 527–612.